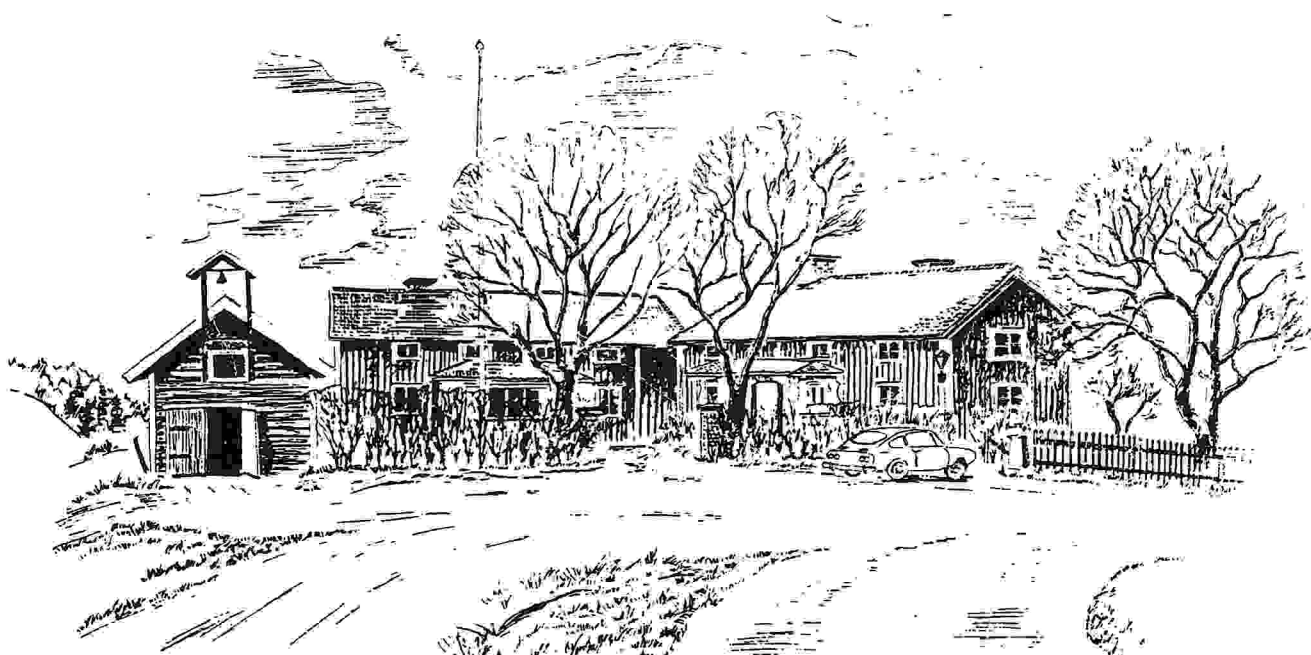

UNIVERSITETET I LINKÖPING
Samhällsvetenskapliga institutionen
Historia 2
VT 1993

LANDSKAP OCH MANSKAP I GÄRDSNÄS BY

En studie av nyodlingen från storskiftet
till laga skiftet

Uppsats av
Leif Wallentinsson

Handledare
Klas Nyberg

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1.	INLEDNING	1
1.1	Syfte och frågeställningar	2
1.2	Tidigare forskning	3
1.3	Matreial och metod	4
1.4	Kort presentation av Hannäs socken och Gärdsnäs by	6
2.	UNDERSÖKNING	
2.1	Den oskiftade byn	7
2.2	Storskiftet	8
2.3	Ägofördelningen efter storskiftet	10
2.4	Arealförändring fram till laga skiftet 1864	12
2.5	Laga skiftet	14
2.6	Frälse- kontra skatteböndernas arealförändring	20
2.7	Byns befolkningsutveckling	23
3.	SAMMANFATTNING	25
	KÄLL OCH LITTERATURFÖRTECKNING	27

1. INLEDNING

" En gubbe, som nu levde på undantag, skildrade hur han fick bära höbördorna först ett par kilometer genom skogsmark och därefter lasta in höet i en eka, i vilken det forslades vidare hem. Åkrarna ligger annars omkring byn i dess närhet."

Dessa inledande rader ger en tydlig karakteristik över hur Sveriges jordbruk utvecklades på 1800-talet. Raderna skrevs 1914 av etnologen Sigurd Erixon och ingår i en opublicerad byundersökningsrapport¹⁾ rörande byn Gärdsnäs, belägen i Hannäs socken. Där, liksom i övriga riket, framtvingade 1800-talets befolkningsexplosion en omfattande nyodling. Uppodlingen gick främst ut över ängsmarken, vilket kom att orsaka ständig foderbrist för den enskilde jordbrukaren.²⁾

Vi skall med främst skiftesakternas hjälp följa just Gärdsnäs bys väg genom denna förändring. Vi skall se i vilken grad byns åkrar växte, under de 75 år som löpte mellan byns storskifte och laga skifte. Valet av by är helt personligt. Släkt till mig brukar delar av byn idag, och har så gjort alltsedan källorna därom ger besked. Jag har emellertid besparat läsaren min släkt-historia. Den har bara utgjort en personlig drivkraft i arbetet med detta blygsamma bidrag till Sveriges historieskrivning.

1) Sigurd Erixons saml. Nordiska Museët.

2) Carl-Johan Gadd, Järnplogens och potatisens tid, förkortad version av doktorsavhandlingen Järn och potatis. (Göteborg, 1985), 14.

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att utifrån det konkreta exemplet Gärdsnäs by, belysa i vilken grad en perifer skogsby drabbades av ett par typiska artonhundratalsproblem. Sverige upplevde under 1800-talet en kraftig befolkningstillväxt med ett nyodlingskrav som följde. I vilken grad existerade dessa företeelser i Gärdsnäs, och i vilken utsträckning hade man möjlighet att bryta ny åker i deras skogsby?

Uppsatsen har även som syfte att sprida ljus över skiftenas genomförande och betydelse. Då särskilt det laga skiftet, som tillmätts en närmast revolutionerande betydelse för landets utveckling.

Jag är dessutom nyfiken på om det går att belägga någon åtskillnad mellan byns bondekategorier. Var arrendatorernas vilja till nyodling lika stor som de självägandes?

Till sist skall även byns befolkning studeras. Dels för att se dess utveckling, men framför allt för att ställa den i relation till byns nyodling.

För att uppnå syftet är frågeställningarna;

- Hur stor var nyodlingen i Gärdsnäs mellan dess storskifte och laga skifte?
- Hur genomfördes laga skiftet, och kom det att möjliggöra en ökad uppodling?
- Fanns det någon skillnad mellan frälse- och skatteböndernas nyodlande?
- Hur såg byns befolkningsutveckling ut?

1.2 Tidigare forskning

Vad kan vi förvänta oss få för svar på frågeställningarna, utifrån den tidigare forskningen? Med tidigare forskning menas här främst Carl-Johan Gadds, Ronny Petterssons och Gunilla Petersons avhandlingar rörande svensk jordbruksutveckling.

På frågan om nyodlingsgraden, påvisar Gadd att byars åkerarealer kan ha ökat med 150-250% under den stora nyodlingsperioden. Uppodlingen skulle dessutom gått snabbare i skogsbygder som Hannäs, än på slätterna. Gunilla Peterson visar för Östergötlands västra slättbygd en uppodlingsgrad på mellan 65 till 130% under 1800-talet. Stora delar skall då beräknas ha uppodlats redan under föregående århundrade.

På frågor om laga skiftet, ger Ronny Pettersson svar. Han menar att reglerna för laga skiftet var fixerat av skiftesstadgan, men små möjligheter för improvisationer. Statsmakterna hade starka intressen i att nå kvalitet i varje skifte. Därav kan vi förutsätta att även Gärdsnäs skifte följde mönstret. Beträffande laga skiftets avsikt var tanken den att genom en decentralisering av byarna, skapa bättre förutsättningar för enskilda initiativ, såsom exempelvis nyodling.

Mitt samlade intryck av forskningens syn på arrendatorer kontra självägande, är den att man generellt inte behöver ta någon hänsyn till bönders kategoritillhörighet i studiet av byar och byliv.

Att Sveriges befolkning kraftigt börjar öka från 1700-talets mitt, står helt klart. Gadd talar om en närmast fördubbling under periodens första hundra år. Det förindustriella agrarsamhället kunde inte möta denna väldiga befolkningstillväxt, vilket resulterade i en proletarisering av landsbygden.

Vi skall efterhand se om dessa riktlinjer även äger riktighet för Gärdsnäs.

1.3 Material och metod

För att nå svar på uppsatsens frågeställningar, har jag främst använt skiftesakter och husförhörlängder. Gärdsnäs storskiftesakt finns med tillhörande karta bevarad i två versioner. Dels som koncept i lantmäteriets länsarkiv i Östergötland. Dels som renovation på lantmäteristyrelsens arkiv i Gävle. En tredje version, även den en renovation, skulle deponeras i respektive by, men har i Gärdsnäs fall ej återfunnits. Konceptversionen är att betrakta som ett original, utifrån vilka de renoverade versionerna är kopierade. Jag har av de bägge bevarade versionerna utslutande använt mig av konceptet. Detta gäller även byn Rumhults storskiftesakt, som jag måst tillgripa för att täcka in Gärdsnäs totala ägor.

I Gärdsnäs laga skiftesakts s.k. hävdeförteckning står antecknat att byns mark tillhör respektive delägare enligt 1787, 1808 och 1818 års delningar. 1808 och 1818 års delningar har emellertid inte lämnat efter sig några akter i länsarkivet. I lantmäteristyrelsens arkiv i Gävle finns dock nämnda 1818 års delning, och uppges behandla en mindre gärdesdelning. Av de skälen har dessa båda aktiviteter inte närmare studerats.

Vad Gärdsnäs laga skiftesakt beträffar, så är den en diger lunta innehållande " 524 skrifna sidor ". Dess tillhörande karta finns bevarad i alla sina tre versioner, men även här har konceptversionen använts av ovan nämnda skäl. Laga skiftesakten är att betrakta som dubbel, då 186-års överklagade skifte bundits ihop med det slutgiltiga skiftet som fastställdes år 1869.

För uppgifter på sockennivå, har jag använt mig av lantmäteriets länsarkivs register över lantmåteriförrättningar. Ingen hänsyn har dock tagits till förekomsten av inställda skiften, då jag ansett byarnas mognad för skifte vara av större intresse.

Skiftesakternas källvärde anser jag vara fullgott för mitt arbete. Visst kan lantmätaren mätt fel eller justerat sina siffror, men knappast i sån utsträckning att det stjälper mina slutsatser. Bönderna själva utgjorde dessutom garant mot att större fel kunnat ifrågakommit.

I storskiftesakten är lantmätarens minsta ytenhet en 1/4 kappland, vilket motsvarar styvt 38.5 m². Antar man att det egentliga värdet före en avrundning varit hälften av detta och att man multiplicerar avrundningens värde med skiftets ca 100 ägofigurer, skulle ett teoretiskt mätfel, inom ramen för en i övrigt korrekt förrättning, vara knappt 2000 m². Avrundningen förutsätter jag dock ha slagit åt båda håll och på så vis tagit ut varandra, även om varje ägofigurs yta letts fram av flera delmätningar.

Inför Gärdsnäs laga skifte hade nya måttenheter införts i riket. Detta ger laga skiftets mätningar en noggrannhet av en 1/100 kvadratrev, vilket i dåvarande måttssystem motsvarade en kvadratstång, och i vårt nuvarande knappt 9 m². Och även om antalet ägofigurer var så många fler i laga skiftet, är mina förutsättningar som ovan.

För att göra ytangivelser begripliga, har jag emellertid omvandlat ytors värden till metersystemet. För hanterbarhetens skull har jag valt att använda enheten hektar, som efter summering avrundas till två decimaler.

Husförhörslängderna över Hannäs socken finns upprättade från år 1814. 1800-talets original är förvarade i Vadstena landsarkiv, men finns även som mikrofilmade kopior i bl.a. Linköpings stiftsbibliotek. Mina befolkningsuppgifter rörande Gärdsnäs grundar sig på en granskning vart tionde år, mellan 1820-1890. Det forna systemet med s.k. frivecka åstadkom en koncentrerad till- och frånflyttning i byarna under hösten.¹⁾ Detta har jag beaktat genom att räkna tjänstefolk, som under ett granskat år avlöste varann, som en person.

I egenskap av släktforskare vet jag av egen erfarenhet att husförhörslängdernas källvärde kan svikta. Oftast är det emellertid namn, datum eller årtal som fallerar, och dessa uppgifter har i mitt arbete närmast saknat betydelse. Min intention har varit att räkna individer, och till detta är längderna säkra, under förutsättning att man är observant. En viss överskattning kan dock tänkas, då längderna även skulle omfatta de personer vars död eller flyttning ej blivit styrkt.²⁾

1) Mats Hellspong/Orvar Löfgren. Land och stad (1974), uppl. 1:7. (Lund, 1984), 82.

2) Gunilla Peterson. Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810-1890 (Stockholm, 1989), 12.

1.4 Kort presentation av Hannäs socken och Gärdsnäs by

Långt från riksvägar och de stora turiststråken ligger Smålands nordligaste socken, Hannäs. Sedan 1971 ingår Hannäs emellertid i Åtvidabergs kommun, och är således del av Östergötlands län.

Topografiskt är socknen att betrakta såsom skogsbygd, med 60% skog av dess totala landareal. Brukad mark vindlar sig dock fram mellan höjdpartierna. Särskilt parallellt med den sandås -Vinåsen- som sträcker sig genom socknen från^{norr} till söder. I norr begränsas socknen av sjön Yxningen, och i söder av Vindommen.

I socknens norra ände ligger byn Gärdsnäs. Idag är byn delad i ett övre och ett nedre Gärdsnäs, men utgjorde före storskiftet en enhet. Dominerande ägare i byn har varit det Burensköldska fideikommisset, med sätesgård i Borkhult i Yxnerums socken. I slutet av 1920-talet friköptes dock Gärdsnäs arrendegårdar, som i takt med dåliga konjunkturer för skogsbruk blivit en belastning för fideikommisset. Under den tid som spänner över min undersökning av byn, ägs hela övre och halva nedre Gärdsnäs av fideikommisset, medan resterande halva ägs av självägande bönder.

2. UNDERSÖKNING

2.1 Den oskiftade byn

För att bättre förstå storskiftets innebörd, vill jag inledningsvis ge en kortfattad typbeskrivning av den oskiftade byn. Det använda materialet ger i egentlig mening ingen inblick i hur Gärdsnäs tog sig ut före dess storskifte, så beskrivningen är generell.

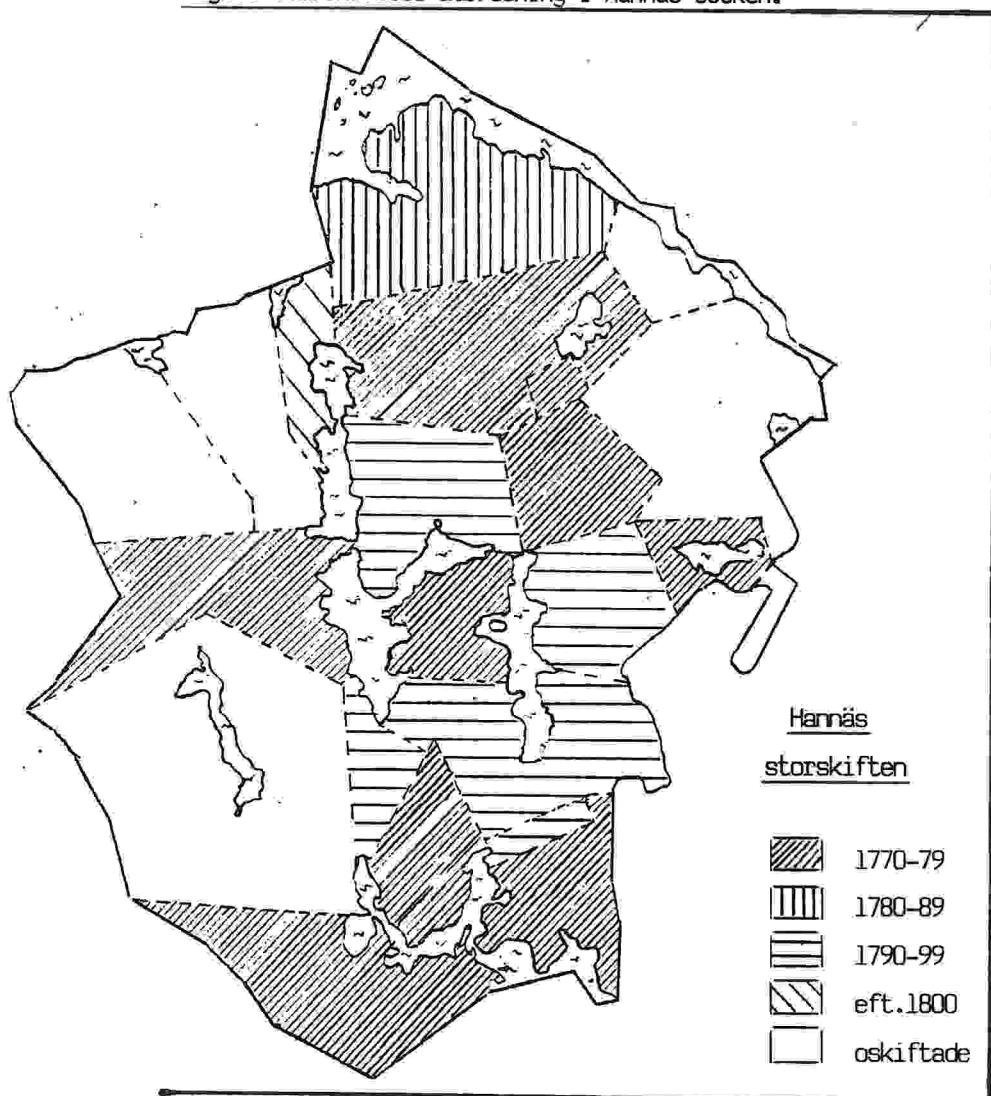
De oskiftade gårdarna omgavs av inhägnade tomter.¹⁾ Tomterna utgjorde gårdsplan, men användes även för odling av köksväxter. Tomterna hade dessutom en rättslig funktion, då dess storlek markerade gårdens andel i byns mark. Närmast byn låg den inhägnade inägans åker och äng. Runtom låg utmarkens skog och betesmark. Inägan måste ovillkorligen skyddas mot kreaturens betning. Av den anledningen löpte en eller flera hägnade fägator genom inägan och förband byn med dess utmark. Efter skörd och slåtter, eller under träda, var emellertid kreaturen välkomna in på inägan för att bekämpa ogräs och gödsla. Inägans mark var fördelad mellan byns delägare, medan utmarken var gemensam egendom. Inägan var uppdelad i mindre partier efter sin bördighet. Partierna var i sin tur indelade i än mindre enheter, s.k. tegar, efter varje gårds storlek. Därmed skapades maximal rättvisa. Genom hemmansklyvning delades tegarna med tiden upp i allt smalare delar. Sakta gled byns bönder in i ett tillstånd av bytvång, där allt större hänsyn tilltvingades och raionellt jordbruk omöjliggjordes. Under 1700-talets senare hälft nådde Gärdsnäs detta tillstånd, med följd att någon eller några av byns mer framsynta bönder begärde storskifte.

1) Följande stycke bygger på Hellspong/Löfgren, 54-60.

2.2 Storskiftet¹⁾

Storskiftesreformen var det första allvarliga försöket från statsmakterna att effektivisera det svenska jordbruket.²⁾ Lagstiftningsarbetet påbörjades redan 1749, men reformens genombrott kom på 1770-talet. Reformen var försiktig till karaktären. Ägor sammanslogs utan att bysystemen rubbades. Trots reformens begränsning kom den att få stor betydelse för det svenska jordbruket. Den viktigaste konsekvensen av ett storskifte var att större möjligheter till nyodling öppnades. En viktig konsekvens var också dess tjänst som förberedelse inför

Fig.1. Storskiftets utbredning i Hannäs socken.

Källa: Lantmäteriets register över förrättningar i Hannäs s:n.

radikalare jorddelningsreformer. Storskifte kunde begäras och initieras av varje delägare i en by. Det verkställdes av lantmätare med biträde av nämndemän, och fastställdes av resp. häradsrätt.

Av Hannäs sockens 22 större gårdar, storskiftades 16. Det första storskiftet genomfördes i Rumhult 1770, och det sista i Mörtebäck 1810. Intensivast var periodens början med 9 storskiften på 1770-talet. Endast ett (Gärdsnäs) storskifte genomfördes på 1780-talet, medan det förekom 5 på 1790-talet. Det sextonde och sista storskiftet var det ovan nämnda Mörtebäcks 1810.³⁾ Något speciellt spridningsmönster inom socknen går ej att se.

1) Där inget annat uppges bygger kap. 2.2 på Gärdsnäs storskiftesakt.

2) Följande stycke bygger på, Ronny Pettersson, Laga skifte i Hallands län 1827-1876 (Stockholm, 1983), 57-59.

3) Lantmäteriets register över förrättningar i Hannäs socken.

I Gärdsnäs inleddes storskiftet 1787, och fastställdes året därpå. Storskiftet kom att innebära att byn delades i ett övre och ett nedre Gärdsnäs, utgörande ett mantal vardera. Nedre Gärdsnäs kom i sin tur att delas lika mellan fideikommisset och byns skattebönder. Skiftet gav med detta en tydligare åtskillnad mellan fräls- och skattejorden. Dock förblev själva byn intakt. Storskiftets omfattning innebar skifte av byns inägor, och delning av byns utmark. Till detta bröts ett hemman ut från grannbyn Rumhult, vilket ägdes till $\frac{3}{4}$ av fideikommisset, och till återstående $\frac{1}{4}$ av Gärdsnäs skattebönder.¹⁾

För att nå rättvisa graderades den jord som skulle skiftas. Graderingen möjliggjorde en delning av ägorna efter dess kvalitet, istället för dess kvantitet. Resultatet av en graderad delning blev således den att byns bönder fick sig olika mycket mark tilldelad, men dess teoretiska avkastning var identisk. I Gärdsnäs graderades åkern efter korntalet, och ängen efter enheten hölass/tunnland. Korntalet på Gärdsnäs åkrar spände mellan 3 till 6. Ängarna uppges ge mellan 1 till 6 lass hö/tunnland. Gärdsnäs utmark lämnades som sagt oskiftad. I stället delade man betesmarken och skogen efter dess yta. Hälften tillföll övre Gärdsnäs och hälften nedre. Den betesmark som tilldelats nedre bydelen, delades i sin tur upp i lika delar mellan frälset och skattebönderna.

Gärdsnäs storskifte har givit oss ett fixerat ägoförhållande. Storskiftets åker- och ängsarealer får bilda utgångspunkt i vår studie av inägornas förändring fram till byns laga skifte. I följande kapitel skall ägofördelningen mer ingående redovisas.

1) Rumhults storskiftesakt.

2.3 Ägofördelningen efter storskiftet¹⁾

Det år 1788 fastslagna storskiftet gav nya förutsättningar för gårdsnäs-bönderna. Bytvångets ok hade lättats. Nu kunde man lättare ta egna initiativ, införa nya grödor etc.

Hur såg då de nya förutsättningarna ut? Ja till att börja med måste man ha klart för sig att en storskiftesakt är ett ganska trubbigt instrument att använda sig av i studiet av ägofördelning. Storskiftets syfte var att skapa mer sammanhängande ägor, inte att strikt dela upp dem. Detta återspeglas förstås i Gärdsnäs storskiftesakt, som behandlar byns fyra skattebönder kollektivt. För att längre fram kunna göra jämförelser, har jag måst renodla byns ägor. Dels har jag i begreppet inäga, ej medtagit gårdarnas tomtmark. Dels har jag räknat bort de två torps arealer, som vid tiden låg på Gärdsnäs ägor. Byns totala tomtmark uppgick vid tiden till 2.59 ha. De båda torpens åker- och ängsyta var tillsammans 2.01 ha respektive 5.97 ha.

Som tidigare nämnts delas Gärdsnäs by, i en övre och en nedre bydel vid storskiftets inledning. Av byns inägor tilldelades övre bydelen 15.39 ha åker, och 52.73 ha ängsmark. Nedre bydelen tilldelades å sin sida 15.24 ha åker, och 42.23 ha ängsmark. Som synes lyckades man dela åkern närmast lika även till dess yta, medans ängsmarken visar stor differens. Detta kan ha sin förklaring i att antalet ängslotter var fler, och att ängens gradering var vidare. Dock beräknades bydelarnas tilldelning ge lika avkastning.

I nästa steg av storskiftet delades nedre Gärdsnäs i två lika delar mellan fideikommisset och skattebönderna. Fideikommissets tilldelning av nedre bydelen blev 7.40 ha åker och 24.61 ha ängsmark. Skatteböndernas gemensamma tilldelning blev 7.84 ha åker och 17.62 ha äng. Till detta skall läggas den åker och äng som i storskiftets senare del bröts ut inom Rumhults ägor, och lades till nedre Gärdsnäs. Åkermarken från Rumhult delades något förvånande efter dess vidd, medans ängsmarken delades efter dess graderade värde.

1) Där inget annat uppges bygger kap. 2.3 på Gärdsnäs storskiftesakt.

2) Rumhults storskiftesakt.

Sammantaget ger detta att ägofördelningen av nedre Gärdsnäs inägor blev vid storskiftets fastställan 8.99 ha åker och 29.26 ha ängsmark för fideikommissets halva mantal, och 8.38 ha åker och 22.73 ha äng för skatteböndernas halva.

I nästa kapitel skall vi se hur 75 års yttre påverkan förändrar byns inägor.

2.4 Arealförändring fram till laga skiftet 1864

Ett 3/4 sekel efter storskiftets fastställan får den intresserade ånyo möjlighet att studera ägoförändringen i Gärdsnäs, i och med att laga skifte begärs 1864. 75 år har nu gått sedan storskiftet skapade förutsättningar för en uppodling i takt med befolkningsutvecklingen. Vi skall i detta kapitel se till vilken grad gärdsnäsbönderna måst utvidga åkerarealen. I laga skiftets s.k. hävdeförteckning redogörs för vad varje skiftesdeltagare ansåg sig kunna hävda som sitt inför skiftet. Det av fideikommisset helt ägda övre Gärdsnäs befriades dock från laga skiftet. Förlusten av den övre byhalvan saknar dock i det närmaste betydelse, då den intressanta ägobilden av både frälse och skatte återfinns i den nedre.

För att möjliggöra en jämförelse i arealförändringen mellan storskiftet och fram till laga skiftet, har jag även måst renodla hävdeförteckningen. Till att börja med, har jag även ur hävdeförteckningen räknat bort tomtmark och torpens brukade areal. Ett större problem har varit den samfällda marken. Dvs. den mark som av skilda skäl ägdes av hela eller delar av byn gemensamt. Storskiftet gav enligt dess akt ingen samfällad åker eller äng. Inför laga skiftet uppges däremot 0.61 ha åker och 0.04 ha äng, vara gemensamt ägt av samtliga delägare i nedre Gärdsnäs. Utöver detta uppges skattebönderna gemensamt äga 0.89 ha åker. Dessa samfällda ägor får anses ha tillkommit efter storskiftet och delas för enkelhetens skull upp efter respektive delägars hemmansstorlek, när jämförelser så kräver.

Under dessa förutsättningar hävdas hela nedra Gärdsnäs äga 47.87 ha åker och 27.39 ha ängsmark inför 1864 års laga skifte. Detta skall jämföras med de ytor som tilldelades vid storskiftet, vilka var 15.24 respektive 42.23 ha. Åkerarealen har alltså tredubblats på 75 år, medan ängsarealen inte långt ifrån halverats. I tabellform visas förändringen hos samtliga ägoformer, tillika med åkerytans del av inägan, s.k. åg.

Tab.1. Arealförändringen i Gärdsnäs mellan storskiftet och laga skiftet.

	<u>Areal efter storskiftet 1788</u>			<u>Areal inför laga skiftet 1864</u>		
	åker	äng	åg	åker	äng	åg
N.Gärdsnäs tot.	17.37	51.99	25%	47.87	27.39	64%
Frälsets 1/2 mant.	8.99	29.26	23%	19.56	15.71	55%
Skatteb. 1/2 mant.	8.38	22.73	27%	28.31	11.68	71%

Källa: Gärdsnäs stor- resp. laga skiftesakt.

1) Uppgifterna i kap. 2.4 bygger på Gärdsnäs laga skiftesakt.

Laga skiftets hävdeförteckning redovisar som sagt samtliga delägares markinnehav inför laga skiftet. Därav kan varje skattebondes uppodlingsgrad redovisas.

Tab.2. Gärdsnäs skatteb. uppodlingsgrad 1864.

	<u>Areal inför laga skiftet 1864</u>		
	åker	äng	åg
Skatteb. A:s 1/8 mant.	7.23	2.26	76%
Skatteb. B:s 1/8 mant.	9.71	1.62	86%
Skatteb. C:s 1/8 mant.	5.52	4.32	56%
Skatteb. D:s 1/8 mant.	5.84	3.47	63%

Källa: Gärdsnäs laga skiftesakt.

Tabell 2 visar att skattehemman A och B nått påfallande långt i sin uppodling av ängsmark redan inför laga skiftet. Hemman C:s låga värde kan ha sin förklaring i att just detta periodvis varit utarrenderat.¹⁾

Som synes förändrades nedre Gärdsnäs inägor markant

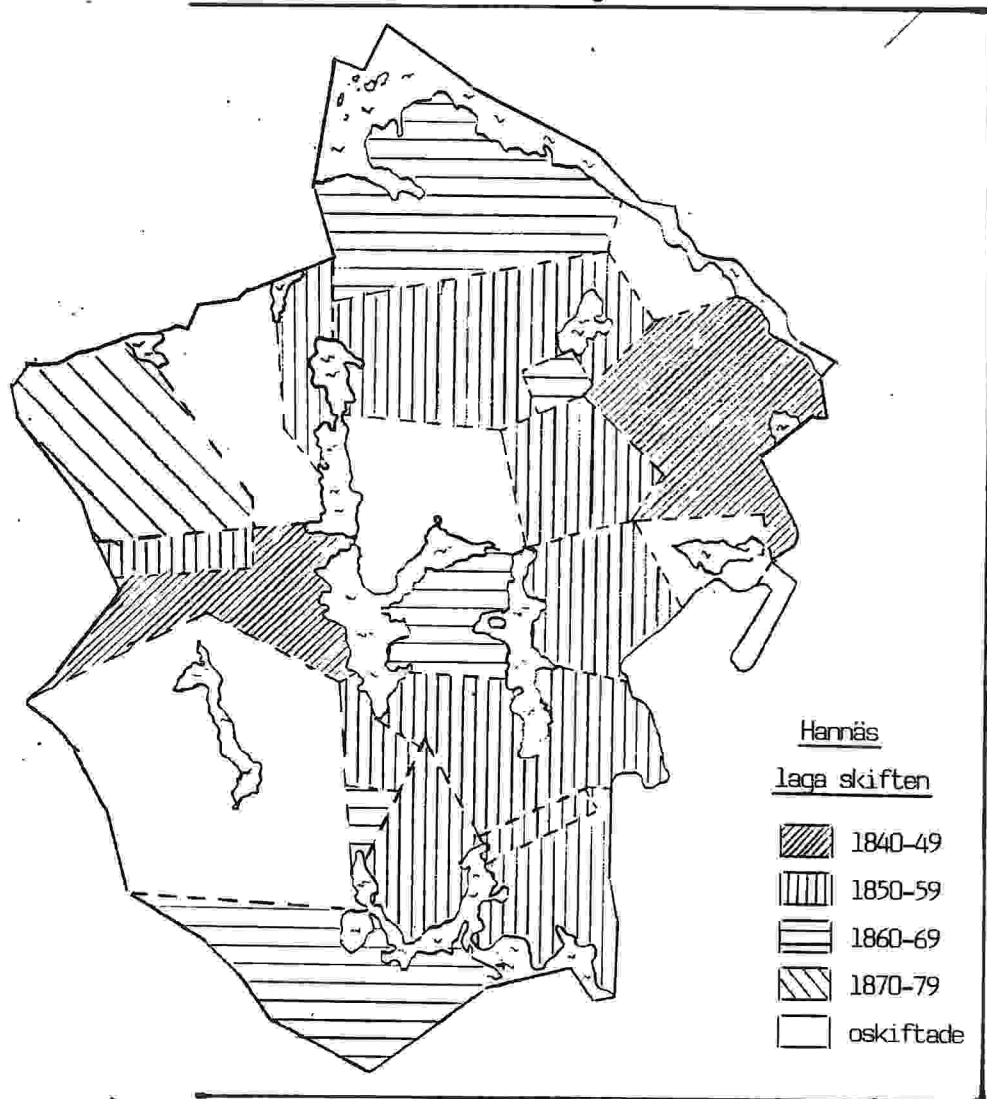
under perioden. Åkerarealen ökade sammantaget med 175% på 75 år. Ser vi till enbart skattebönderna som grupp, ökar dess åkeryta med hela 240% mellan stor-skiftet och laga skiftet. Vi skall längre fram se om byns befolkningsutveckling kan ge oss en förklaring till den framträdande uppodlingen. Dessförinnan skall vi emellertid gå igenom byns laga skifte.

1) Hannäs husförhörslängder 1814-1864.

2.5 Laga skiftet¹⁾

Den laga skiftesreformen infördes i Sverige genom 1827 års skiftesstadga.²⁾ Den ersatte enskiftesreformen som visat sig alltför långtgående i sin bysplittrande karaktär, och svår att tillämpa i skogsbygder. Laga skiftesreformen var ändå radikal i jämförelse med storskiftesreformen. Varje delägare skulle i möjligaste mån få sina ägor samlade runt sin gård. Detta förutsatte att en viss utflyttning från byarna blev nödvändig. Även ett laga skifte kunde initieras av varje delägare i en by.

Fig.2. Laga skiftets utbredning i Hannäs socken.

Källa: Lantmäteriets register över förrättningar i Hannäs s:n.

Laga skiftesreformen kom även den att få ett utdraget förlopp i Hannäs socken. Socknens första laga skifte begärdes för byn Giltebos räkning år 1842, och det sista för Torp år 1873. Störst intensitet uppvisar perioden 1850-59 med 10 begärda laga skiften av totalt 20. Inte heller för laga skiftet kan något klart spridningsmönster ses inom socknen.³⁾

I Gärdsnäs begärdes laga skiftet av en av byns skattebönder. Ansökan hade ställts till länstyrelsen, vilken utfärdade förordnandet i juni 1864. Fyra månader senare hölls det första sammanträdet. Det hade

1) Där inget annat uppges bygger kap. 2.5 på Gärdsnäs laga skiftesakt.

2) Följande stycke bygger på R.Pettersson, 57-59.

3) Lantmäteriets register över förrättningar i Hannäs socken.

till syfte att klargöra om alla förutsättningar för att inleda ett skifte var uppfyllda.¹⁾ I Gärdsnäs fall invände fideikommissets företrädare, med en önskan om att låta övre Gärdsnäs befrias från laga skiftet. Önskan bejakades av byns skattebönder under förutsättning att övre bydelens mark, inom den nedres, skulle ingå i skiftet. I övrigt hade ju skattebönderna inga intressen i det övre Gärdsnäs. Fideikommisset kunde efter denna överenskommelse även juridiskt hävda en befrielse, eftersom man var enskild ägare till bydelen och att densamma, i och med ovan, blev helt utbruten.²⁾

Efterhand utstakades byns ägo gränser gentemot grannbyarna, de s.k. rågångarna. Under sommaren 1865 verkställde lantmätaren ägomätningen. Inför denna hade ny karta upprättats över ägorna, där varje ägo figur ritats in och numrerats. Antalet ägo figurer uppgick till 3483 st., vilket kan jämföras med storskiftets ca 50 för samma område.³⁾ Sedan kartan färdigställdes, kunde lantmätaren tillsammans med gode männen inleda graderingen av de ägo figurer som skulle ingå i skiftet. Graderingen hade samma syfte här som under storskiftet, nämligen den att skapa ett värde på varje ägo figurs bördighet. Värdet, den s.k. uppskattningen, nåddes genom att dividera respektive ägo figurs yta med dess gradering. I Gärdsnäs graderades marken mellan 1 till 100, där graderingen 1 således representerade byns bördigaste jord.

För att garantera att varje skiftesdeltagare skulle erhålla mark av samma värde efter skiftet, som han ägt före, delades all mark upp i två kategorier. Inrösejord och avrösejord. Inrösejorden omfattade tomtmark, åker och äng. Men även annan mark, som utan svårigheter lät sig göras odlingsbar, kunde räknas som inrösejord.⁴⁾ Till avröset räknades all övrig mark, såsom skog och betesmark. Rent onyttig mark, s.k. impediment, särskiljs dock i Gärdsnäs fall, och graderas ej. I samma fall graderades inröset mellan 1 till 8, och avröset mellan 5 till 100.

1) R. Pettersson, 108.

2) R. Pettersson, 121.

3) Gärdsnäs storskiftesakt.

4) R. Pettersson, 117.

Efter graderingen upprättade lantmätaren den förut nämnda hävdeförteckningen. Med hjälp av dom nu graderade ägofigurerna, kunde utöver ytan nu även värdet uppskattas, på den mark varje delägare gått in med i skiftet. Detta värde skulle ägarens mark även erhålla efter skiftet, s.k. delningsgrund efter tidigare innehav.¹⁾ All mark delades inte upp. Delägarna hade möjlighet att avsätta viss mark för fortsatt gemensamt nyttjande, även efter skiftet.²⁾ Vägar och diken var sådan mark, men i Gärdsnäs undantogs även sand- och grustag, källor och de holmar som byn ägde i sjön Yxningen.

En annan gemensam angelägenhet för byns delägare, var det båtsmanstorp som låg på dess ägor. I samband med ett sammanträde i augusti 1866, framlade skifteslaget en önskan om att få båtsmanstorpets flyttat, för att på dess plats kunna flytta ut en delägare. Enl. skiftesstadgan hade skifteslaget rätt till ett sådant förfarande.³⁾ Ett godkännande inhämtades dock från Tjustrs båtsmanskompani. Detta öde, att utan möjlighet till påverkan bli tvångsförflyttad eller rent av avhyst efter ett skifte, hade båtsmannen i Gärdsnäs gemensamt med mången obesutten i vårt land. Vår båtsman erhöll dock nåden av 20 lass gödsel, på den nya platsen.

Skatteböndernas halva mantal var fram till skiftet delat i fyra lika delar. Dvs. att varje skattebonde besatt var sitt 1/8 mantal. Under skiftet kom en av delägarna att bli ägare till två sådana lotter, och ökade därmed sitt hemmanstal till 1/4 mantal. Att en av lotterna skulle delas mellan far och son till vardera 1/16 mantal stod klart redan inför skiftet, och det var för dessa båda sextondelar som lantmätaren föreslog utflyttning.

Frågan om utflyttning var säkert ofta problematiskt för lantmätaren att lösa. Bestämmelserna gav honom emellertid vissa riktlinjer. I första hand skulle delägare utflyttas som drog störst fördelar därav. De kvarboende skulle solidariskt och proportionerligt delta i utflyttningskostnaden. Löste inte denna riktlinje frågan, skulle utflyttningsskyldigheten falla på den vars utflyttning medförde minst kostnad. Av det skälet måste lantmätaren och gode männen värdera respektive delägares hus, trädgård etc.

1) R.Pettersson, 118.

2) R.Pettersson, 118.

3) R.Pettersson, 122.

I sista hand avgjordes frågan om utflyttning genom lottning.¹⁾ I Gärdsnäs beräknades den totala kostnaden av att flytta de båda sextondelarna, båtsmanstorpet, samt vissa övriga ekonomibyggnader till 757.02 riksdaler riksmünt.

I och med diskussionen av gårdarnas utflyttning, hade laga skiftets slutfas inletts. Den skulle, förutom frågor kring utflyttningen, även innefatta själva bytesoperationen av mark. Också för bytesoperationen fanns det i stadgan angivet ett antal regler. Bestämmelserna skulle garantera att skiftet erhöll den kvalitet statsmakterna önskade, och att det genomdrevs rättvist. Kvalitetskravet riktade sig mot de skiftade arealernas antal, form och läge. Vad antalet beträffar, innebar detta att varje skiftesdeltagare, om möjligt, skulle erhålla sin tilldelade mark i ett enda stycke. Gick inte detta att genomföra, fick deltagaren tilldelas två eller som mest tre ägostycken. Lantmätaren kunde i extremfall utdela mer än tre ägostycken, men då först sedan detta godkänts hos ägodelningsrätten.²⁾

I Gärdsnäs lyckades lantmätaren att tilldela helt sammanhållen mark till två deltagare. Två andra fick sin mark i två stycken, och den femte deltagaren fick hålla till godo med tre ägostycken. Kvalitetskravet på ägostyckenas form, var av naturliga skäl av det mer generella slaget. Det optimala ägostycket skulle vara rektangulärt, där längden inte översteg dess dubbla bredd.³⁾ Detta var i en skogsbygd som Gärdsnäs närmast en utopi, vars ägostycken tvingades bli allt annat än rektangulära. Kravet på ägornas läge slutligen, var de att en deltagares avrösningsjord skulle läggas intill hemmanets inrösningsjord. Helst helt i förening.⁴⁾ Om lantmätaren lyckades upprätthålla bytesoperationens rättvisekrav, är svårare att utröna. En vink av hur skiftesdeltagarna i Gärdsnäs upplevde rättvisan, kan vi få längre fram.

I mitten av september 1866 presenterade lantmätaren den provisoriska skiftesplanen för deltagarna. Lantmätaren skulle dels på kartan, dels

1) R.Pettersson, 122.

2) R.Pettersson, 120.

3) R.Pettersson, 120.

4) R.Pettersson, 120.

på ort och ställe, förklara för deltagarna hur han tänkt sig skiftet.¹⁾ Eftersom skiftesplanen ännu var provisorisk, bereddes skiftesdeltagarna möjlighet att mer informellt rikta anmärkningar mot förslaget. Ett par sådana anmärkningar finns noterade i Gärdsnäs skiftesakt. De var emellertid av ringa art, och tycks inte haft med överklagandet att skaffa. När den provisoriska skiftesplanen justerats och godkänts, kunde man i slutet av september påbörja utstakningen av de nya ägorna. Efter utstakningen tog deltagarna emot ett exemplar av skifteshandlingarna, och skiftet var därmed avslutat.

Inom 60 dagar skulle den som var missnöjd med skiftet, anmäla sitt besvär hos ägodelningsrätten.²⁾ Så blev också fallet i Gärdsnäs. Byborna var bl.a. missnöjda med byvägens nya draging, som de ansåg "obekväm". I övrigt var en av skattebönderna dessutom missnöjd med sin marktilldelning. Byvägen fick man rätt att dra om, men den missnöjde bonden fick avslag. Han överklagade beslutet, och drev det därmed till högsta instans, Kongl. Maj:ts. Men fick även där avslag. Besväret till ägodelningsrätten resulterade emellertid till att delar av skiftet fick göras om i Gärdsnäs, och fastslogs slutligen först 1869. Att som gärdsnäsbönderna överklaga ett skifte, var inte någon unik åtgärd. Ronny Pettersson redovisar i sin avhandling för Hallands del, att 12% av de förordnade skiftena inställdes.³⁾

Detta berättigar till att se vad skiftet kostade för Gärdsnäs deltagare. Bortser vi från deltagarnas eventuella kostnader för hantlangning, inkvartering eller kost, blev skiftets totala kostnad 3693.95 riksdaler riksmünt. Kostnaden delades upp mellan skiftesdeltagarna efter respektive gårds värde, och med hänsyn till den enskildes utflyttningsskostnad. På dom premisserna fick fideikommisset stå för nära 60% av skifteskostnaden. Billigast kom de båda sextondelarnas ägare undan. Efter att ha fått sin utflyttning betald, blev de skyldiga vardera 180 riksdaler riksmünt, vilket för tiden ungefär motsvarade en drängs årslön.⁴⁾

1) R.Pettersson, 123.

2) R.Pettersson, 110.

3) R.Pettersson, 232.

4) G.Peterson, 112.

Innan vi lämnar det laga skiftet, skall vi se närmare på vilken arealförändring skiftet gav för den enskilde deltagaren. Lantmätaren kunde ju inte trola. Han hade samma åker- och ängsyta att fördela före som efter skiftet, men det kan vara av intresse att se om någon part blev förfördelad.

Tab.3. Laga skiftets förändring av N.Gärdsnäs inägor.

	<u>Areal inför laga skiftet 1864</u>			<u>Areal efter laga skiftet 1869</u>		
	åker	äng	åg	åker	äng	åg
N.Gärdsnäs tot.	47.87	27.39	64%	47.63	25.75	65%
Frälsets 1/2 mant.	19.65	15.56	55%	18.84	14.85	56%
Skatteb. A:s 1/8 mant.	7.23	2.26	76%	6.67	2.85	70%
Skatteb. BC:s 1/4 mant.	15.24	5.95	72%	14.82	5.50	73%
Skatteb. D ₁ :s 1/16 mant.	2.92	1.74	63%	3.70	1.03	78%
Skatteb. D ₂ :s 1/16 mant.	2.92	1.73	63%	3.60	1.52	70%

Källa: Gärdsnäs laga skiftesakt.

Tabellen visar den ägoförändring av nedre bydelens inägor som laga skiftet skapade. I skiftet deltog även övre Gärdsnäs med den mark som låg inom den nedres gränser. Därav förklaras hur nedre Gärdsnäs kunnat förlora inägoyta under skiftet. I övrigt kan noteras att endast de två minsta gårdarna ökat sin åkerareal. En delägare fick sin äng utökad, men på bekostnad av åkerytan.

2.6 Frälse- kontra skatteböndernas arealförändring¹⁾

Vi har genom de föregående kapitlen kunnat konstatera en betydande åker-tillväxt. Nedre Gärdsnäs åker expanderade med ³⁰~~61~~ ha på 75 år. Hela byns åker bör lågt räknat ha vuxit med ca ⁵⁰~~100~~ ha. Nästa steg blir att syna själva aktörerna bakom denna bedrift.

Som tidigare framgått brukades Gärdsnäs jordar av två olika kategorier bönder, frälse- respektive skattebönder. Rikets skattebönder var själv-ägande, men skyldiga att betala grundskatt till kronan. Skatten grundades på gårdens mantal, vilket angav dess skattekraft. Ska vi vara riktigt form-enliga, benämns Gärdsnäs skattebönder vara frälse-skattebönder. Detta bör betyda att skatteböndernas hemman tidigare varit frälseägda, och att ägaren efter försäljning förbehållit sig rätten att erhålla skatt. Den erhållna skatten skulle då motsvara grundskattens belopp, och på så vis saknade förfarandet reell betydelse för Gärdsnäs skattebönder. Frälsebonden kan likställas med kronobonden, i det avseendet att båda var arrendatorer. Prefixet anger markägaren. Förutom arrendet var frälsebonden i princip fri från skatt.

Under den undersökta perioden brukades 3/4 av Gärdsnäs jord av frälse-bönder. Detta är inte betecknande för övriga riket, där skattebönderna alltsedan medeltidens slut varit förhärskande.²⁾ Även frälseböndernas hemman var i Gärdsnäs till huvuddelen större än skatteböndernas. Det av frälsebönder brukade övre Gärdsnäs, var under perioden konsekvent delad i fyra lotter på vardera 1/4 mantal. Nedre Gärdsnäs båda frälsehemman var även de av 1/4 mantals storlek. Utom vid det granskade året 1890, då de slagits ihop till ett hemman av 1/2 mantals storlek. Skattebönder-nas resterande halva mantal, var även det delat i fyra lotter under per-ioden.³⁾ T.o.m. laga skiftet var skatteböndernas hemman på 1/8 mantal vardera. Under skiftet slogs, som tidigare sagts, två hemman ihop och ett klövs. Varje frälsebonde brukade således dubbelt så stora gårdar som sina skattande grannar under närmast hela perioden.

1) Där inget annat uppges bygger kap. 2.6 på Gärdsnäs stor- resp. laga skiftesakt

2) Hellspong/Löfgren, 20.

3) Hannäs husförhörlängder 1820-1890.

Även i avseendet arv eller generationsskifte föreligger det skillnad mellan Gärdsnäs bägge bondekategorier. Frälsebönderna hade ju ingen äganderätt att ärva, men kunde mycket väl ärva brukningsrätten till ett hemman. Under perioden 1820-1890, har totalt 19 frälsebönder innehaft brukningsrätt i Gärdsnäs. I endast 5 fall har arvsbrott kunnat påvisas. Under samma period har 10 skattebönder ägt hemman i byn. Av dessa har 6 fått ärva. Oavsett bondekategori eller överlåtelseform bor tidigare ägare/brukare kvar på gården på s.k. undantag.¹⁾

Ytterligare olikheter kan spåras i en undersökning som emellertid inte ingått i uppsatsarbetet, men som ändå varit tillgängligt. Jag talar om den i inledningen nämnda byundersökning av Sigurd Erixon från 1914, vars fotografier visar en markant åtskillnad till det yttre. Frälseböndernas mangårdar och ekonomibyggnader är konsekvent omålade, medans skatteböndernas dito, bestrukits i de traditionellt röd/vita färgerna. Skatteböndernas mangårdsbyggnader har dessförinnan brädfodrats med ramsågad panel, och i ett par fall har bonongshusen reveterats. Även i undersökningens text kan man spåra en skillnad, där Sigurd Erixon bl.a. skriver. " De sämst skötta äro arrendatorernas i nedre Gärdsnäs, de bästa de egenrådiges darsammansstädes." Citatet avser emellertid trädgårdstäppornas skötsel, men kan måhända projiceras på jordbrukets skötsel i sin helhet.

Efter att nu ha noterat en viss åtskillnad mellan byns båda bondekategorier ska vi nu försöka nå ännu en bit, och söka svaret på kapitlets fråga om där föreligger någon faktisk olikhet mellan kategoriernas uppodling. Som tidigare påpekats behandlas bönderna kollektivt i storskiftesakten. Ingen vetskap ges om antalet hemman. Detta blir i det använda materialet känt först genom 1814 års husförhörslängd, d.v.s. 26 år efter storskiftets fastställan. Antar vi likväl att hemmansantalet varit detsamma före som efter 1814, kan åtminstone ett hypotetiskt mått på varje bondes uppodling nås.

1) Hannäs husförhörslängder 1820-1890.

Storskiftet gav våra två hypotetiska frälsebönder i nedre Gärdsnäs 8.99 ha åker att bruka. Inför laga skiftet hävdade samma båda hemman inte mindre än 19.56 ha åker. Frälsebönderna skulle således ha uppodlat styvt 5 ha vardera på 75 år. När det gäller skattebönderna behöver vi inte vara fullt så hypotetiska. Storskiftesakten ger nämligen besked om att de var fyra till antalet, och vårt antagande blir därmed säkrare. Storskiftet gav våra fyra raktiska skattebönder 8.38 ha åker. 75 år senare hade den gemensamma åkerytan ökat till 28.31 ha, vilket även för den enskilde skattebonden ger en uppodling på ca 5 ha.

Bortser vi från gårdsstorleken, påvisas alltså ingen skillnad mellan kategoriernas uppodling per enskild bonde.

2.7 Byns befolkningsutveckling¹⁾

Den tidigare jämförelsen mellan storskiftets respektive laga skiftets åkerytor, visar på en omfattande nyodling. Vad skiftesakterna däremot inte visar, är när nyodlingen skett. Om den varit proportionell mot tiden, eller koncentrerad till en viss period.

Genom att studera byns befolkningsutveckling kan nyodlingens förlopp till viss del belysas genom måttet, ökad aktivitet kräver ökad arbetskraftsinsats.

Tab.4. Gärdsnäs arbetsföra befolknings förändring.

	<u>De mantalsatta gårdarnas arbetsföra befolkning</u>	<u>Totala Gärdsnäs arbetsföra befolkning</u>
1820	44	51
1830	38	48
1840	41	52
1850	44	59
1860	53	77
1870	51	70
1880	56	76
1890	45	60

Källa: Hannäs husförhörslängder 1820-1890.

Tabell 4 visar därför antalet arbetsföra, som här satts till åldern 15-59 år. Andra åldersintervall är förstås tänkbara, men bör ge lika resultat. Första kolumnen visar själva gårdarnas arbetsföra befolkning, vilket inkluderar gårdarnas pigor och drängar. Det var i själva verket med gårdens antal tjänstefolk, s.m. bonden kunde reglera det löpande arbetskraftsbehovet.²⁾ Den andra kolumnen upptar även den arbetsföra befolkningen som, utan att tillhöra bondens familj eller tjänstefolk,

ändock var bosatta i byn, d.v.s. de obesuttna. Dessa kan i allra högsta grad, antagas ha bidragit till byns uppouling. Först och främst torparna, men även de övriga genom dagsverksskyldighet eller mer oorganiserade arbetsinsatser.

De obesuttnas bidrag till tabell 4 väcker intresse till att belysa gruppen genom en egen studie, tabell 5 på följande sida.

1) Däe inget annat uppges bygger kap. 2.7 på Hannäs husförhörslängder 1820-1890.

2) Hellspong/löfgren, 233.

Tab.5. Gärdsnäs obesuttnas förändring.

	<u>Obesutten</u> <u>bosättning.</u>	<u>Obesutten</u> <u>arbetsf. bef.</u>	<u>Obesutten arbetsf. bef.</u> <u>av tot. arbetsf. bef.</u>	<u>De obesuttnas del</u> <u>av tot. bef.</u>
1820	4	7	16%	14%
1830	4	10	26%	21%
1840	5	11	27%	26%
1850	6	15	34%	30%
1860	8	24	45%	32%
1870	9	19	37%	30%
1880	8	20	36%	29%
1890	7	15	33%	28%

Källa: Hannäs husförhörlängder 1820-1890

Kolumn 1 visar antalet bosättningar av obesuttna, utan hänsyn till bosättningens art. Kolumn 2 visar den arbetsföra befolkningen inom gruppen obesuttna, i en mer renodlad form, och kolumn 3 och 4 andelen obesuttna av byns totala befolkning.

Redogör vi slutligen för den totala bybefolkningens utveckling med upplysningen att antalet innevånare steg från 76 till 119 mellan åren 1820-1870, för att därefter sjunka till 85 på tjugo år. Visar det sammantaget att stor aktivitet ägt rum före tiden för laga skiftet.

3. Sammanfattning

Vi skall i detta kapitel återvända till några av de frågor som ställdes i inledningskapitlet.

På vårt första spørsmål, hur inägornas användning förändrades mellan byns storskifte och laga skifte, friskar vi upp minnet av den tidigare forskningen för att få en relation till Gärdsnäs uppodling.

Carl-Johan Gadd påvisade att byars åkerarealer kan ha ökat med 150-250% under den stora nyodlingsperioden. Uppodlingen skulle dessutom ha haft ett snabbt förlopp i skogsbygderna. Gunilla Peterson visade för Östergötlands västra slättbygd en uppodlingsgrad på mellan 65 till 130% under nyodlingsperiodens sista hundra år.

Gärdsnäs ligger väl i paritet med dessa resultat, både i avseende på grad och tid. Då det övre Gärdsnäs till största del befriades från laga skifte, saknas emellertid uppgifter för att undersöka hela byns uppodlingsfrekvens. Vi har fått begränsa oss till det nedre Gärdsnäs. Där visar undersökningen att åkerarealen ökat med ~~61~~⁸⁰ ha eller 175% på 75 år.

På frågan om uppodlingsgraden inför laga skiftet, var syftet att belysa laga skiftets roll som upphov till ökade nyodlingsmöjligheter. Den befintliga forskningen talar ofta om ett primitivt jordbruk före laga skiftet, utan större möjligheter till egna initiativ.

För Gärdsnäs del har vi kunnat påvisa en kraftig nyodling, redan före laga skiftet. Ser vi till enbart skattebönderna som grupp, ökar dess åkeryta med hela 240% mellan storskiftet och laga skiftet. Samma bönder har i snitt 70% åker på sina inägor inför laga skiftet, vilket knappast möjliggjort någon större fortsatt uppodling efter skiftet. Sammantaget ger detta att vi får söka andra orsaker, än böndernas uppodlingsvilja, till laga skiftet i Gärdsnäs.

Vad skillnaden mellan byns frälsebönder och skattebönder beträffar, har undersökningen varit mer förutsättningslös. Ingen större tyngd har lagts på den tidigare forskningen.

I uppsatsarbetets inledande undersökningar tyckte jag mig se en skillnad mellan de båda bondekategoriernas jordbruk. Skatteböndernas åkrar hade ju ökat i yta med sagda 240% mellan skiftena, medans frälseböndernas endast ökat med hälften, d.v.s. 120% under samma tid.

Resultatet kom dock på skam när det längre fram, villkorligen visade sig att frälsebönderna bara varit hälften i antal. De båda kategorierna hade således uppodlat lika mycket per bonde.

Till sist skall vi sammanfatta byns befolkningsutveckling.

En brist har varit att vi inte haft möjlighet att följa byns befolkningsutveckling, under hela perioden mellan skiftena. Det är tänkbart att man kunnat kompensera luckan med ett statistiskt material, exempelvis Gadds befolkningskurva över skogsbygd. Detta har jag likväl avstått ifrån.

Istället har jag arbetat med verkliga tal mellan åren 1820-1890.

Undersökningen visar att Gärdsnäs totala befolkning var som störst år 1870, medan antalet arbetsföra nådde sin topp år 1860. Den största procentuella ökningen under en tioårsperiod uppvisar 1850-talet, med en 30 procentig ökning både i avseendet total befolkning och arbetsföra befolkning. Efter 1870 viker Gärdsnäs befolkningskurva. Den totala befolkningen minskar med 15% fram till 1880, och med 30% fram till 1890. Övriga kategorier följer samma mönster.

Likställer vi byns befolkningskurva med byns jordbruksutveckling, är den uppodlingsintensivaste perioden strax innan laga skiftet. Efter 1870 sker på samma grunder ingen nyodling.

Käll och litteraturförteckning

Otryckta källor

Lantmäteriets länsarkiv i Linköping:

Gärdsnäs storskiftesakt med tillhörande karta.Hannäs akt 27.
 Gärdsnäs laga skiftesakt med tillhörande karta.Hannäs akt 79.
 Rumhults storskiftesakt med tillhörande karta.Hannäs akt 13a.
 Register över lantmäteriförättningar i Hannäs socken.

J

Landsarkivet i Vadstena:

Husförhörlängder över Hannäs socken

1814-25	A I	1
1826-30	A I	2
1831-35	A I	3
1835-40	A I	4
1840-45	A I	5
1845-50	A I	6
1850-56	A I	7
1857-62	A I	8
1863-74	A I	9
1869-89	A I	10
1880-94	A I	11

Litteratur

Gadd, Carl-Johan, Järn och potatis (Göteborg, 1983).

Gadd, Carl-Johan, Järnplogens och potatisens tid (Göteborg, 1985).

Hellspong, Mats/Löfgren, Orvar, Land och stad (1974), (Lund, 1984).

Peterson, Gunilla, Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810-1890
(Stockholm, 1989).

Pettersson, Ronny, Laga skifte i Hallands län 1827-1876 (Stockholm, 1983).

Svensk uppslagsbok, 30 vol. (Lund, 1929).